

Képzés és kultúra

VERESS KÁROLY

A 18. század végén a német *Kultur* (vagy korábban *Cultur*) szó szinonimájaként a *Bildung* (képzés) kifejezés terjedt el, s a 19. század első felében a két kifejezést gyakorta azonos értelemben használták. A *Bildungot*¹ eredetileg a latin *formatio* megfelelőjének tekintették, de a reneszánszkori arisztoteliánus ihletettségű *forma*, *megformálás* kifejezések tisztán dinamikus

¹ Gadamer megjegyzi, hogy a *Bildungban* = *képzésben* benne rejlik a „kép” a maga titokzatos kétoldalúságával, amint egyszerre jelent képmást és mintaképet. – Vö. Gadamer, Hans Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 32.

A *Bildung* ó-német főnév, ami a *bilden* (alakítani, képezni, teremteni) igéből származik. De szorosan kapcsolódik a képmást vagy képet jelentő *Bild* főnévhez is. A két szó jelentéstartalmának összekapcsolását már a késő középkor és a reneszánsz misztikusai (Meister Eckhart, J.Böhme) elvégezték, s így a *Bildungot* annak a szellemi folyamatnak a jelölésére használták melynek során az Isten képmására teremtett ember a lelkében saját tevékenysége révén igyekszik felépíteni Isten képét. A 18. sz. második felétől világiasított értelemben a *Bildung* az emberben veleszületett hajlamok és képességek belülről irányított kifejlesztését jelenti, az önművelés pedagógiai folyamatát, melynek során a természeti adottságokkal rendelkező partikuláris egyén érett erkölcsű személyiséggé alakul át. – Vö. Márkus György: *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai bírálatok*. T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, /Budapest/, 1992. 24.

A *Bildung*, *Kultur* és az *Aufklärung* kifejezések akkortól válnak ténylegesen szinonimává a német nyelvterületen, amikortól erre az egyéni-pedagógiai jelentéstartalomra ráépül egy társadalmi-történelmi jelentésréteg is, amelynek lényegét Moses Mendelsohn így fogalmazza meg: „A *Bildung*, a *Kultur*, és az *Aufklärung* a társadalmi élet módosulásait jelentik, azokat a hatásokat, melyek az emberek társadalmi helyzetük jobbítására irányuló igyekezetéből és törekvéséből következnek”. – Mendelsohn, Moses: *Schriften über Religion und Aufklärung*. Union Verlag, Berlin, 1989. 461.

jelentéstartalmával szemben csakhamar egy olyan többletjelentésre is szert tett, amely meghatározta későbbi felülkerekedését és általános elterjedtségét.

Mai, hermeneutikai nézőpontból tekintve a képzés szorosan összetartozik a kultúra fogalmával, mivel „azt a sajátos módot jelenti, ahogyan az ember a maga természetes adottságait és képességeit kiképezi”.² Ilyen értelemben a képzés nem annyira a folyamat eredményére, mint inkább magára a folyamatra vonatkozik. E tekintetben Gadamer a képzés szó jelentését a görög *phüszisz*hez (természet) hasonlítja. Éppúgy, ahogy a természet a benne rejlő potencialitást, a belső erőket és lehetőségeket önmagából és önmagáért kibontakoztatja, s ennél fogva folytonosan belülről átalakul, megújul, de úgy, hogy közben állandóan önmagánál marad, a képzés sem ismer önmagán kívüli célokat. A képzés egy emberi egyénben vagy emberi közösségben rejlő lehetőségek belülről jövő kifejlesztése, egy folytonos önkifejlesztés, állandó „továbbképzés”, melynek eredménye nem valami rajta kívüli állapot létrejötte, hanem maga az önmagát belülről folytonosan építő folyamat. A képzetben végbemenő belső átalakulás révén a képzett mindig mássá lesz, azáltal, hogy kibontakoztatja a benne rejlő adottságokat, műveltebbé válik, ami a művelődés újabb lehetőségeit hordozza magában. A képzés tehát a képzetben végbemenő belső átalakulás, amelynek során a képzett önmaga teljesebb valójához jut el. A képzés a képzett természetes létállapota.

A képzés ebben az értelmében – amint ezt Gadamer is kiemeli – több mint művelés. A természetes adottságok pusztá művelése, egy képesség kifejlesztése többnyire instrumentális jellegű folyamat, amely valamilyen külső cél realizálására irányul. Eszköz, amely elveszti funkcióját, mihelyt a cél megvalósul. A képzés esetében ellenkezőleg történik: „a megszerzett műveltségben semmi sem tűnik el, hanem minden megőrződik” – írja Gadamer. A képzés „eredménye” a műveltebbé válás állapotában realizálódik, ami sohasem egy végeredmény, mivel a további képzés újabb lehetőségeit tartalmazza. Ugyanakkor a képzés eredménye nem a kifejlesztett képességeit felhasználó szubjektum külsődleges alkotásaiban testesül meg, hanem a szubjektum belső átalakulásában, s ennyiben a művelés eredeti jelentéstartalmát is magában foglalja.

² Gadamer: I.m. 31.

³ uo. 32.

A képzés kifejezés már Kantnál és Rousseunál is előfordul, de az itt tárgyalt értelmében Herder alapvető meghatározása – „képzés révén felemelkedni a humanitásig” – indította útjára. A képzés fogalma a Kant és Hegel közötti időszakban válik teljessé, és oly annyira általánossá, hogy Hegel az esetlegesen és szórványosan használt *Kultur* terminus helyett következetesen a *Bildung*-ot használja.⁴

Hegel felfogásában a *Bildung* gondolata kettős vonatkozásban jelenik meg. Egyrészt individuális-szubsjektív vonatkozásban a művelődés folyamatát jelenti, amelynek során az egyén a korabeli tudás, műveltség szintjére juthat el, másrészt az általános szellem szintjén az egész világtörténelem mint *Bildungsgeschichte*, mint a tudatot alakító önművelés lényegének fogalmi megragadására szolgál.⁵ Ez utóbbi értelemben Hegel a *Bildung* kifejezést egyetlen történelmi korszak jellemzésére is alkalmazza, de ugyanakkor a Szellem attributumaként is, abban a vonatkozásban, hogy a Szellem mint a természet ellentéte, maga a *Bildung*.⁶ Ebben a hegeli gondolatban az emberi létezés alapvető antropológiai tézise fogalmazódik meg, mely szerint magában foglalja úgy a *szabadságot* (= az ember az, amivé a maga tevékenységében/által

⁴ Márkus György felveti azt a problémát, hogy a *kultúra* terminus fejlődéstörténetének vizsgálata kapcsán mennyire szokatlan a szakirodalomban Hegel filozófiájára hivatkozni. – Vö. Márkus: I.m. 45–46. Újabban is születnek tanulmányok annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy Hegel miért nem használta a *kultúra* fogalmát és miért nem építette be szisztematikusan a filozófiájába. Márkus György ebben a kérdésben sajátosan egyéni álláspontot képvisel annak a hipotézisnek a felvezetésével, hogy a hegeli filozófiában, elsősorban a fiatalkori írásokban, *A szellem fenomenológiájában* Hegel egy komplex kultúra-fogalmat és kultúraelméletet dolgoz ki, amelynek a megnevezésére azonban nem a *Kultur* szót, hanem a *Bildung* kifejezést használja. Márkus véleménye összeeseng a Gadamerével, aki szintén ilyen értelemben elemzi Hegel felfogásában a *Bildung* kifejezés jelentésszerkezetét. – Vö. Gadamer: I.m. 32–36.

⁵ *A szellem fenomenológiájában* Hegel ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A műveltség ebben a tekintetben, az egyén oldaláról nézve, abban áll, hogy az egyén megszerzi ezt a meglevőt, magába nyeli szervesen természetét /az elmúlt létezését, ami „már megszerzett tulajdona az általános szellemnek, amely az egyén szubsztanciáját s így, külsőségesnek tűnve fel neki, szervesen természetét alkotja” – V.K./, és birtokba veszi a maga számára. Ez azonban az általános szellemnek mint szubsztanciának az oldaláról semmi egyéb, mint hogy ez megadja magának öntudatát, létrehozza levését és magára irányuló reflexióját.” – Hegel, G. W. Fr.: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 22–23.

⁶ Az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* c. művének bevezetőjében Hegel ezt írja: „Az ember csak művelődés, nevelődés által az, aminek lennie kell... mindent neki magának kell megszereznie, éppen mert szellem, le kell ráznia a természetit. A szellem tehát a saját eredménye.” – Hegel, G. W. Fr., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 39.

maga teszi magát), mint a *függőséget* (= csak úgy alkothatja meg önmagát, hogy elidegeníti magát a természettől és elsajátítja mindazt, amit a múlt megteremtett és örökül hagyott a számára, vagyis: a hagyományt). Ebben az értelemben az ember alapvetően történeti lény, aki a művelődés és a nevelődés folyamatában jut el önmagához, tényleges emberi valójához.⁷

A hegeli *Bildung*-eszmé⁸ komplexitásában az a törekvés fejeződik ki, hogy továbbfejlessze a felvilágosodás társadalmi-történelmi szemléletmódját, amely a kultúra fogalmában szintetizálódott, s egyúttal védelmébe is vegye azt a Rousseau-nál, Diderot-nál és a német romantikában kibontakozó kultúrkritikával szemben. Hegel ily módon a *Bildung* terminus jelentésváltozataiban a kultúrának egy olyan komplex fogalmát dolgozta ki, amely összegezi magában és egyszersmind megvilágítja a kultúra eredeti koncepcióiban rejlő jelentéstartalmakat.⁹

Egyéni-pedagógiai értelmében Hegel a képzést mint folyamatot határozza meg, melynek során a gyermek természetes egyediségéből kiemelkedve társadalmi egyénné válik, azáltal, hogy elsajátítja és interiorizálja az általánost. Hegel abból az előfeltevésekből indul ki, hogy az ember „nem természettől fogva az, aminek lennie kell”, s ezért van szüksége képzésre. A képzés lényegét az *általánossághoz való felemelkedésben* látja. A nevelés, oktatás révén az egyén saját tevékenysége közvetítésével és a maga egyéni módján világa „képévé” (Bild) válik, és éppen ez a kiteljesedés teszi képessé őt arra, hogy a társadalom autonóm tagjaként értelmesen cselekedjék ebben a világban és formálja (bilden) is a világot. A képzés a partikuláris, a különös feláldozását követeli az általánosért. Aki átengedi magát a partikularitásnak,

⁷ Ide kapcsolódik Hegelnek a *Jogfilozófiában* megfogalmazódó következő gondolata: „Az ember azt, hogy mi legyen, nem az ösztöntől kapja, hanem még csak meg kell szereznie magának. Ezen alapszik a gyermek joga a neveltetésére.” Kissé árnyaltabb: „...a nevelésnek az a negatív rendeltetése, hogy a gyermekeket a természetes közvetlenségéből, amelyben eredetileg vannak, fölemelje az önállósághoz és szabad egyéniséghez...” – Hegel, G. W. Fr.: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 198–199.

⁸ Márkus György a *Bildung* hegeli fogalmával kapcsolatban megjegyzi, hogy „Hegel soha nem dolgozott ki egy *Bildung*-elméletet. Hegel rendszeresen használta ezt a terminust, még hozzá rendszerének legkülönbözőbb helyein anélkül, hogy akárcsak egyszer is analitikus elemzést adott volna az implikált jelentésváltozatokról és az eltérő variánsok közötti összefüggésekről.” Kissé árnyaltabb: „...a *Bildung* kétségtelenül csupán operacionális fogalom Hegel filozófiájában, egy olyan fogalom, amely filozófiája kognitív horizontjához tartozik, de valójában nem válik benne tematikussá.” – Márkus: I.m. 47., 48.

⁹ uo. 48.

aki pillanatnyi problémáinak és érdekeinek korlátozott szemszögéből ítél és ért meg mindent, az képzetlen, műveletlen. A képzés és a műveltség viszont annak a képességnek a kifejtését jelenti, hogy az ember megértse *mások* gondolatát és álláspontját, hogy képes legyen – Gadamer szavaival – „az idegenben felismerni a sajátot” és „otthonossá válni benne”, valamint ráérezzen és érdekelje „magának a dolognak a szabad, objektív különössége”, bármi legyen is az.¹⁰

A képzés hegeli koncepciójának lényegét Gadamer ekként összegezi: „Az emberi képzés általános lényege az, hogy általános *szellemi lényé* tesszük magunkat.” (Az én kiemelésem – V.K.).¹¹ Mit jelent ebben az összefüggésben az, hogy az ember „szellemi lényé” válik? Elsősorban azt jelenti, hogy szubsztanciális változáson esik át. Az igazi emberi szubsztancia, a *szellemi szubsztancia* hatja át a művelt ember minden életmegnyilvánulását, egész emberi valóját. Az egyén szabadabbá válik a vágy tárgyával szemben, felszabadul a partikuláris létkörülményeiből és az antropológiai adottságaiból adódó indulatok, emóciók, szükségletek kényszerítő ereje alól, s képessé válik az *értelem* álláspontjának érvényesítésére az élet minden területén. A *Bildung* „az ember második születése” melynek során a természetes egyén *szabad* individuummá válik, aki felkészült a racionális cselekvésre és a társadalmilag elismert, értékes funkciók betöltésére.¹² A művelt ember szellemi kiteljesedése és szabadsága a természeti állapottól, a partikularitástól való eltávolodással,

¹⁰ Vö. uo. 49–50; Gadamer: I.m.: 32–34. Hegel *A szellem fenomenológiájában* a munka lényegének elemzésével mutatja be a képzés szerepét a „magáértvaló” szabad öntudat genézisében: „A munka ellenben *gátolt vágy, feltartóztatott* eltűnés, vagyis *formálja* a dolgot. A negatív vonatkozás a tárgyra ennek *formájává* és valami *maradandóvá* lesz; mert épp a dolgozó számára a tárgynak önállósága van... a dolgozó tudat...ezáltal az önálló létnek *mint önmagának* szemléletéhez jut.” – *A szellem fenomenológiája*. 106. E hegeli felfogás gadameri értelmezésében a munka lényege az, hogy a dolgot képezzük, nem pedig elfogyasztjuk. A munkavégző tudat önálló tudatként látja viszont magát a dolog önállóságában, amelyet a munka kölcsönöz a dolognak. A dolgot képezve önmagát képezi. A dolgot képezve, tehát önzetlenül tevékenykedve (= a dologra és nem önmagára koncentrálna) a munkavégző tudat léte közvetlensége fölé emelkedik, felemelkedik az általánoshoz. – Vö. Gadamer: 33. Az, hogy a képzés mennyire a vágy megfélézését, a szubjektív hiúság és önkény visszaszorítását jelenti, egy másik Hegel-passzusból is kiderül: „A *műveltség* tehát abszolút meghatározásában a *felszabadulás* és a *munka* a magasabb felszabadulásért... Ez a felszabadulás a szubjektumban a *kemény munka* a viselkedés pusztá szubjektivitása ellen, a vágy közvetlensége ellen, valamint az érzés szubjektív hiúsága és a tetszés önkénye ellen.” – *Jogfilozófia*. 212.

¹¹ Gadamer: I.m. 32.

¹² Márkus: I.m. 50–51.

hegeli kifejezéssel: *elidegenedéssel* jár együtt. Kettős értelemben is: egyrészt a természeti kötöttségekből való felszabadulás, másrészt a szubjektív vágyakozásokon való felülemelkedés formájában. A művelt ember önmaga nyers természeti valójának és individuális énjének feladása árán jut el a műveltségben kiteljesedő emberi valójához.

A képzés egyfajta *distancia*-teremtés. A művelt ember képesé válik arra, hogy önmagát és saját céljait ne csak önmaga felől, hanem egy bizonyos távolságból és a mások nézőpontjából is szemlélje. Ez a felülemelkedés a nézőpontok általánosságához együtt jár azzal a lehetőséggel, hogy önmagáról is teljesebb képet és tárgyilagosabb ítéletet alkosson, s a saját szubjektív törekvéseihez mértéktartóbban viszonyuljon.¹³

A képzett ember *nyitottsága az általánosságra* nem jelenti valami szilárd és abszolút érvényű mérce alkalmazását. Az általánosság inkább – Gadamer szavaival – „a lehetséges mások szempontjaiként” van jelen számára. Ezért az általánossághoz való viszonyának nem annyira világos tudatossága, mint inkább „érzék” jellege van: a közös nézőpont érzékelésének képessége. Ugyanakkor az általánosság nemcsak a nézőpont, hanem a *cselekvési irányok* általánossága is. Szintén Gadamer szavaival: „a képzett tudat valamennyi irányban tevékenykedik”.¹⁴ Képes tehát felülemelkedni a szűk szakmai bezárkózáson is.

Mindezek alapján Gadamer a képzés lényegét – s e gondolati tartalom a hegeli filozófiából is közvetlenül kiolvasható – eképpen összegezi: „*általános és közös érzék*”.¹⁵ A művelt ember szellemi szubsztancialitása ebben az általános és közös érzékben aktivizálódik mind önmagához, mind pedig a világhoz való viszonyulásában.

A művelt ember eljutása igazi önmagához együtt jár a *dolog magáért-valóságához* való eljutással. A művelt ember *horizontja* különbözik a műveletlenétől. Kettős horizont, amelyben az önmagára irányuló szemlélődés és cselekvés, valamint egy meghatározott dologra irányuló szemlélődés és cselekvés, más szóval a *szubjektum horizontja* és az *objektum horizontja* világosan szétválik. A művelt ember a dologhoz való viszonyában képes önmagán felülemelkedni, saját individualitásának köréből kitekin-

¹³ „A képzésben – írja Gadamer – benne rejlik az általános érzék a mérték és távolságtartás iránt, s ennyiben az is, hogy önmagunk fölé emelkedünk, az általánossághoz. Mert hiszen önmagunkat és saját céljainkat distanciával szemlélni azt jelenti: úgy nézni, ahogy a többiek nézik.” – I.m. 35.

¹⁴ uo.

¹⁵ uo. 36.

teni, s a dolgot mint olyant a magáért-valóságában szemlélni és kezelni. Más szóval: képes a tényleges *objektivitásra*, a dologhoz való szabad viszonyulásra.

A művelt ember tehát *autonóm személyiség*, aki az értelem álláspontjáról képes viszonyulni mind önnön szubjektív individualitásához, mind a dolog objektív tárgyiségéhez, mindkét vonatkozásban kiteljesítve és megőrizve szabadságát. Ugyanakkor az autonóm személyiség nem zárkózik önmagába, hanem *részt vesz* az emberi közösség, a társadalom életében, érvényesíti emberi képességeit.

Ezen a ponton a hegeli *Bildung*-koncepció az egyéni-pedagógiai jelentésrétegen túlmenően egy *szociális* jelentésdimenzióval is gazdagodik. A *képzés* ebben a vonatkozásban mindazokat a mentalitásbeli és magatartásbeli mintákat, szabályokat, technikákat jelenti, amelyeket az egyén megszerez a kora társadalmi intézményeiben való részvétele révén, és amelyeken *osztotznak* a társadalom tagjai. Mindez „az attitűdök, adottságok, képzetek és értékek *közös és általános* készlete, amely az egyéneken halmazódik fel, mert egy olyan történeti világban élnek, amely nem független és semleges tárgyak világa, hanem *objektívációké*, amelynek csak az ő megfelelő aktív tevékenységük révén léteznek”.¹⁶ A kulturális környezetnek (a kor kultúrájának) ez a *paradigmatikus formatív* hatása, beépülése az autonóm személyiség belső mintázatába teszi lehetővé a társadalom tagjai között az értelmes érintkezést és a kölcsönös megértést, valamint a hatékony problémamegoldást.

A hegeli képzés-fogalom szociális jelentésrétege átvezet a *Bildung* igazi, végső soron *történelmi* jelentéséhez. Ily módon a szabad egyéniség, az autonóm személyiség kiművelésének általános fogalma egyben a *műveltség* sajátos történelmi formájaként jelenik meg. A műveltség történeti világában – Márkus György összefoglalása szerint¹⁷ – Hegel egyén és társadalom viszonyát egy sajátos kettős viszonyként tárgyalja. Egyrészt az egyénnek csak annyiban van értéke és nyer társadalmi elismerést, amennyiben saját erőfeszítése és munkája révén „művelt” és „iskolázott” lesz, azaz képessé válik a társadalmi intézmények

¹⁶ Márkus: I.m. 56. Márkus György a hegeli *Bildung*-fogalomnak ezt a szociális jelentésréteget „*akkulturáció*”-nak nevezi és egy szociológiai kultúrafogalom körvonalait véli felfedezni benne Hegelnél. – Vö. uo. 56–57.

¹⁷ Hegel *A szellem fenomenológiájának* egyik nagy fejezetében – *A magától elidegenedett szellem; a műveltség* – elemzi részletesen a műveltség világát, s ebből a nézőpontból áttekinti a modernitás kialakulásának teljes történeti folyamatát.

mércéit, normáit, szerepeit elsajátítani, s ezek szerint cselekedni és viselkedni. Másrészt ezek az intézmények nem egy kozmikus vagy isteni világhoz, hanem a „kultúrához”, azaz az „ember alkot-ta” világhoz tartoznak, egyenlő és autonóm egyének tevékenységének az eredményei. Ez a kettős viszony kettős kötést eredményez: az egyén értéke attól függ, hogy mennyire képes a készen talált intézmények keretei között funkcionálni; az intézmények értéke viszont az egyén ítéletén nyugszik, mivel az intézmények az egyének által létrehozott képződmények.¹⁸

Márkus György arra is felhívja a figyelmet, hogy Hegel művelődés-konceptiója nem egyértelműen pozitív töltetű. Egy olyan világban, amely a *Bildung*ot végső értéknek teszi meg, a műveltségnek végső soron csupán *instrumentális* értéke lehet: a társadalom kezében az *adaptáció eszköze*, amely pusztá tárgyá teszi az egyént, az egyén kezében pedig a társadalmi feltörekvés, a *dominancia eszköze*, amely tárgyá teszi a társadalmat és a többi egyént. A kultúra mint az egyén „második természete” „természet-ellenesség” válik. Minél műveltebb lesz valaki, annál inkább fog sóvárogni a természetes egyszerűség és harmónia után. Ugyanakkor a kulturális elidegenedés világának nincs belső tartása, sokáig nem maradhat fenn, előbb-utóbb össze kell omlania.¹⁹

Hegel bár egyértelműen a természet ellenében definiálja a kultúrát, ebben a gondolatában az önmaga ellentétébe átcsapó, öncélúként tételeződő kultúra *kritikájának* perspektíváit is megnyitja, s mintegy – mai szóval – legitimálja a naturalista beállítódású kultúrkritikát. Hegel gondolata figyelmeztetőként is hat minden olyan társadalmi állapot esetében, amely kimondottan a kultúrában és a kultúra révén szándékszik történelmileg realizálni önmagát. A pusztán öncélú kultúra teremtésére, „csinálására” berendezkedő társadalom elkerülhetetlenül összeomlik. Ez természetesen nem jelent valamiféle visszatérést a természeti állapotba. Sokkal inkább egy szemléleti válságról és szemléletváltásról van szó. Egy olyan társadalom kulturális önszemléletének a szükségképpeni összeomlásáról, amely létének lényegét pusztán a kultú-

¹⁸ Vö. Márkus: I.m. 52., 53. Ezzel kapcsolatban Hegel a következőket írja: „Az egyén tehát érvényességét és valóságát itt a *műveltségnek* köszönheti... amennyi a műveltsége, annyi a valósága és hatalma.” „Ami az egyes *egyénre* vonatkozóan mint műveltség jelenik meg, az magának a *szubsztanciának* lényeges mozzanata, nevezetesen gondolt általánosságának közvetlen átmenetele a valóságba... A művelődő egyéniség mozgása ennél fogva közvetlenül az egyéniségnek mint az általános tárgyi lényegnek a fejlődése, azaz mint a valóságos világ fejlődése.” – A szellem fenomenológiája. 253.

¹⁹ Márkus: I.m. 54.

rában látja, a kultúrát pedig – egyoldalúan és leszűkítve – a szándékosan létrehozottal, a művelődésre irányuló tudatos erőfeszítésekkel azonosítja.

A hegeli *Bildung*-koncepciónak van azonban egy olyan – Márkus György által *metafizikainak* tekintett – jelentésrétege is, amelyben meghaladja a kultúra pusztán instrumentális értelmezését. Hegel felfogásában a kultúra nemcsak egyéni-pedagógiai értelmében, hanem szociális és intézményes megvalósulásaiban is – objektív kultúraként is – lényegében *szellemi kultúra* (geistige Bildung), a Szellem, az Abszolútum közvetlen kifejeződése. A kultúrának ez a szellemi lényege minden egyes történelmi kultúrában jelen van. „Minden egyes történelmi kultúra – írja Márkus György – közvetlenül és feltétlen általánossággal meg is fogalmazza azokat a célokat, amelyeket végsőnek és kötelezőnek tekint; határozott képet alakít ki a világról, s e képpel összhangban teszi világossá mi lehet, s mi kell hogy legyen az emberi élet értelme. Ily módon kialakít egy *történelmileg immanens mércét* mint ideált vagy eszmét, amelyen tényleges intézményeinek és objektívációinak konkrét normái megítélhetővé válnak.”²⁰ A szellemi kultúra az *abszolút szellem* formáiban – művészet, vallás, filozófia – ölt testet. E szellemi területek alkotják a kulturális *értékek* birodalmát, amelyek *történetileg* alakultak ki, de *mindig* érvényesek maradnak számunkra.

A hegeli filozófia, s egyben a kultúraterminus jelentésrétegeinek a korabeli német szellemi életben végbemenő formálódási folyamata azzal a végkicsengéssel zárul, hogy a kultúra a maga kiteljesedett, az egyéni létszférát és az aktív-dinamikus értelmezéseket meghaladó formájában, tehát szociális és szubsztanciális értelmében, lényegében az emberi közösségi létezés szellemi szubsztanciája, szellemi kultúra.

²⁰ uo. 57–58.